

A PSZICHEDELIKUS ÉLMÉNY VÁLTOZATAI

Szummer Csaba – Ocsovszky Zsófia – Orzói Kristóf

Károli Gáspár Református Egyetem, Pszichológiai Intézet

[...] éber normál tudatállapotunk, vagy ahogyan nevezni szoktuk, racionális tudatosságunk, csupán az egyik sajátos változata a lehetséges tudatállapotoknak, amely mellett, tőle csupán a legvékonyabb szűrőkkel elválasztva, ott lappanganak a tudatosság tőle teljesen eltérő alternatív formái. [...] A világegyetem egyetlen leírása sem lehet addig teljes, amíg ezeket az alternatív tudatosságformákat figyelmen kívül hagyja.

(William James: A vallásos élmény változatai, 349.)

Abstract

Variations of the psychedelic experience

The article aims at a phenomenological analysis of the psychedelic experience. It presents different „types“ of psychedelic visions, their formal and substantial variants and associates them with figures and moments in the history of philosophy. It also discusses that illusions, according to these visions seem to belong to a separate ontological domain. The author underlines the pioneer role of Lajos Horváth and Attila Szabó in applying the phenomenology of Husserl and Merleau-Ponty systematically and fruitfully to the psychedelic experience in philosophy and psychology.

Keywords: psychedelics ▪ fenomenology ▪ illusion of „ontological enforcement“ ▪ dissociative functions of the mind

Absztrakt

A tanulmány a pszichedelikus élmény fenomenológiai elemzésére vállalkozik. Példákon keresztül mutatja be a pszichedelikus víziók „típusait”, tartalmi és formai változatait. Rámutat a víziók filozófiatörténeti párhuzamaira. Tárgyalja a víziók „ontológiai kényszerítésének” a fenomenális karakterét. A szerzők tézise, hogy a pszichedelikus látomások esetében nem beszélhetünk önálló ontológiai tartományról, csupán a fantázia felerősödése kelt ilyesfajta illúziót az alanyokban. A szerzők hangsúlyozzák Horváth Lajos és Szabó Attila tanulmányának jelentőségét, amelyben nemzetközi téren is úttörő szerepet játszik, mivel a filozófiában és pszichológiában elsőként alkalmazzák szisztematikusan Husserl és Merleau-Ponty fenomenológiai módszerét a pszichedelikus élmények elemzésénél.

Kulcsszavak: pszichedelikumok ▪ fenomenológia ▪ „ontológiai kényszerítés” ▪ disszociatív működések

BEVEZETÉS

1966 nyarán Robert Kennedy képtelen volt értelmes választ kicsikarni az amerikai kongresszus pszichedelikus kutatásokkal foglalkozó albizottságának hivatalnokaitól: „[...] ha hat hónapja még érdemes volt az LSD-t kutatni, most miért nem az?” Ma pedig ezt kérdezhetnénk: ha az ötvenes-hatvanas években a pszichedelikus szerek nagy ígéreteket hordozó terápiás és kutatási eszközök voltak, ma miért tilos a gyógyításban való alkalmazásuk, és miért ennyire nehéz engedélyt kapni kutatásukhoz? Meggyőződésünk, hogy ezek az intenzív hatású pszichoaktív szerek értékes ismeretekhez juttathatnak bennünket fajunk egyik legnagyobb képességével, a spirituális képzeletörővel, és általában az emberi elme működésével kapcsolatban. Legalább ennyire lényeges továbbá, noha nem képezi jelen tanulmány tárgyát, hogy a pszichedelikumok fontos terápiás lehetőségeket rejtjenek magukban.

AZ EZREDFORDULÓ PSZICHEDELIKUS RENESZÁNSZA

1990-ben egy fiatal amerikai pszichiáter és kutató, Rick Strassman, hat és fél évi kemény küzdelem árán átvágja magát az adminisztratív akadályok sűrű dzsungelén, és engedélyt kap a DMT (dimetiltriptamin) nevű „hallucinogén” vizsgálatára humán kísérletekben. Ezt követően lassanként feléledtek a pszichedelikus kutatások, s ma már kisebbfajta reneszánszról beszélhetünk az amerikai elitegyetemek, például a Harvard, a Johns Hopkins, az UCLA és a NYU orvosi karain, valamint - többek között - az Egyesült Királyság, Németország, Svájc, Hollandia, Kanada, Jordánia, Izrael, Oroszország, Litvánia, Csehország, Lengyelország, Spanyolország, Portugália és a latin-amerikai országok orvosi egyetemén és kutatólaboratóriumaiban. A vizsgálatok eddigi eredményei biztatóak. Úgy tűnik, a pszichedelikumok igazolni fogják az ötvenes-hatvanas évek terápiás várakozásainak jelentős részét, s *megfelelő szakértelemmel alkalmazva* hatékony terápiás eszközök lehetnek. Az úgynevezett enteogén egyházak vallásgyakorlata pedig ezeknek a szereknek a spirituális potenciáljáról tanúskodik (Mórá, 2012).

A PSZICHEDELIKUS ÉLMÉNY NÉHÁNY JELLEMZŐJE
A „hallucinogének” nem hallucinációkat váltanak ki

A pszichedelikus élményt gyakran hasonlítják az álomhoz, valamint a hallucinációhoz. A pszichedelikus víziók mentális szerveződése csakugyan emlékeztet az álomra: lelki rezdüléseink, gondolataink, emlékeink, érzéseink, fantáziáink saját életre kelnek, mintha tőlünk független létezési módra tennének szert, általában *képekké* alakulnak. A „hallucinogének” által kiváltott víziók azonban

összefüggőbbek, valamint színesebbek és elevenebbek, mint álmaink, továbbá az „utazó” meglehetősen pontosan emlékezik átélt vízióira. A gyakorlott pszichonauta arra is képes, hogy – az úgynevezett *lucid dream*erekhez hasonlóan – bizonyos mértékig irányítsa látomásait.

Ugyanakkor az orvosi-addiktológiai szakirodalom helytelenül aposztrofálja „hallucinogén” szereknek a pszichedelikumokat. A pszichedelikus víziók *sensu stricto* nem hallucinációk, mert (1) megfelelő környezeti és egyéni feltételek mellett az élmény többnyire kellemes, és nem szorongással telített; (2) a modalitás általában képi és nem auditorikus; (3) a szer hatása alatt álló személy különbséget tud tenni saját képzelete és a valóság között; (4) az élmény jól felidézhető; (5) bizonyos fokig kontrollálható, kvázi terelhető; (6) időtartama nagyjából megjósolható (a legtöbb pszichedelikum esetében 4-6 óra, az LSD esetében ennek duplája.) (7) a pszichedelikus vízióknak többnyire *integratív* jellegük¹ van (a dél-amerikai ajahuaszka-tradíciókban egyenesen morális tanítóként lépnek fel), míg a pszichotikus víziók disszociatív hatásúak.²

Horváth és Szabó fenomenológiai elemzése az ajahuaszka-élményről úttörő jelentőségű a magyar pszichedelikus kutatásokban. A szerzők rámutatnak: a pszichedelikus élményekről szóló „fenomenális beszámolók, valamint számos anatómiai és idegtudományos vizsgálat /.../ amellet teszi le a voksot, hogy a pszichoaktív szerek tágabbra nyitják az ’érzékelés kapuit’; olyan neuroszinkronizációs és farmakológiai mechanizmusokat indítanak be, amelyek nem torzítják az információfeldolgozást, hanem képessé tesznek a tudatküszöb alatti információk befogadására is.” (Horváth és Szabó, 2012, 135.)

Feldúsult asszociációk, emelkedett ünnepélyesség, megalománia

Lester Grinspoon és James Bakalar (1983, 14-15.) így írja le a pszichedelikus élményt:

Mélyebb szinteket elérve a [pszichedelikus] droghasználók a gyermekkorba juthatnak vissza, vagy lehunyt szemmel álomszerű képek sorozatába vetíthetik magukat, és a

¹ Az integratív funkció mellett újabb kutatások az ajahuaszka kreatív hatását valószínűsítik. (lásd Frecska et al., 2012)

² Farthing szerint „A víziók esetében az érzékszervi modalitások gyökeres megváltozása ellenére a szubjektum alapélménye /.../ tudja, hogy „látomása” van, és legalább részben tudatos marad mind az itteni valóság, mind pedig az odaát valóságában történő dolgokkal kapcsolatosan /.../ A beszámoló alapján tipikus példa, hogy sámánutazás során, a dobolás vagy a pszichedelikus szerek hatására az egyén – noha a szellemvilágban tevékenykedik – végig kapcsolatban marad a testével és a fizikai valósággal. Tudja, hogy „utazik.” Ez a sajátos kognitív pozíció teszi lehetővé azt is, hogy később rekonstruálja élményeit, és pontosan emlékezzen az átélt dolgokra (a sámán például információkat, tanításokat hoz át a szellemek világából.) A hallucináció ezzel szemben per definitionem minden esetben és minden értelemben teljesen valóságosnak hat, az átélt élmény nem különválasztható a fizikai valóságtól, a tapasztalati mezőbe teljes mértékben beépül.

lelki szemük előtt lejátszódo szimbolikus drámák főszereplőivé válhatnak. Ennek a különös álmvilágnak – vagy akár a külvilágnak – a történései, személyei és képzetei jelentőségtelevé, metaforákká, szimbólumokká, mítoszokká és allegóriákká alakulhatnak át. Az én elvesztését például tényleges halálként, majd újjászületésként élheti meg a személy, túláradó szorongással vagy örömmel kísérve. Bizonyos esetekben az élmény egészen a misztikus ekstázisig fokozódhat, amelyben minden ellentét elsimul egy örökkévalóságig tartó pillanatban, minden kérdés választ kap, minden vágy szükségtelevé vagy már kielégítette válik, és minden létezés egy olyan élménnyé válik, amely egyesíti a végtelen, időtlen és kimondhatatlan legmélyebb valóságot.

Írók (Thomas De Quincey, Samuel Coleridge, Baudelaire, Maupassant, Poe, Huxley, Ernst Jünger, Robert Graves, Jack Kerouac, William Burroughs, Allen Ginsberg, Ken Kesey, Arthur Koestler) beszámolóit az elmúlt két évszázadból, az elmúlt hat évtizedből pedig a pszichedelikus kísérletek jegyzőkönyvei, valamint a pszichedelikumokat spirituális és önismereti céllal fogyasztó droghasználók leírásai szerint³ a *külső környezet érzékelése* ilyenkor – a szerfogyasztás körülményeitől függően – megszűnik vagy radikálisan megváltozik, a térbeli és időbeli tájékozódás felborul, esztétikai érzékenységünk felfokozódik, *asszociációs képességünk* és *képi gondolkodásunk* nagymértékben felerősödik, gyakran omnipotensnek vagy mindentudónak hisszük magunkat, érzékelnünk véljük a világ-egyetem harmóniáját, egységünket a természettel és a többi emberrel. Sajátos *megalománia* kíséri a pszichedelikumok kiváltotta kvázi-misztikus élményt: felismeréseinket nemritkán kozmikus jelentőségűnek, egyetemes érvényűnek, az egész emberiség számára fontosnak hisszük, a dolgok megrendítő *ünnepélyességre* tesznek szert.

Ez a megalomán fontosság-illúzió jelenik meg John Horgan, a *Scientific American* munkatársa 1981-es pszichedelikus utazásának egy részletében:

[...] Átváltoztam egy amóbbává, antiloppá, oroszlánná, amely felfalja az antilopot, majomemberré, aki ott guggol egy szavannán, egyiptomi királynővé, Ádámmá és Évává, egy öreg emberré és öreg asszonnyá, akik egy verandáról nézik az örök naplementét. Egy bizonyos ponton elértem egy sajátos luciditást, mint az álmodó, aki rádöbben, hogy álmodik. Ujjongva és elragadtatva jöttem rá, hogy ez az én alkotásom, az én kozmo-

³ Lásd például a Magyar Pszichedelikus Közösség web-lapját: www.daath.hu; A pszichoaktív szerek használatától származó beszámolókat tartalmazó legismertebb web-lap: www.erowid.com.

Egy manapság népszerű entheogén, amellyel már Learyék is megpróbálkoztak a hatvanas évek elején, a DMT. Mind Leary (1966), mind pedig Strassman – Strassman, R J: Human psychopharmacology of N,N-dimethyltryptamine *Behavioral Brain Res* Vol 73 (No. 1-2), 1996, 121-124), napjainkban a DMT-terápiák első számú szakértője utal Böszörményi és különösen Szára István Magyarországon végzett úttörő kísérleteire az ötvenes-hatvanas években. Erről szóló beszámolók: www.dmt-nexus.com.

szom, és bármit meg tudok tenni, amit csak akarok. Elhatároztam, hogy az örömet fogom hajszolni, a tiszta örömet, amíg csak tart. [...]

Miután enok teltek el ebben a ragyogó, hiperfényes extázisban, úgy döntöttem, hogy nem az örömet, hanem a tudást akarom. Tudni akartam, hogy „miért?” Visszautaztam az időben, megfigyeltem a születését, életét és halálát minden teremtménynek, aki valaha is élt, embert és nem-embert. Előre is merészkedtem az időben, és láttam, ahogyan a föld, majd az egész kozmosz átváltozik egy irtatlan nagy ragyogó áramkórré, egy olyan számítógéppé, amelyet arra terveztek, hogy megoldja saját létezésének a rejtélyét. Ahogyan a múltba és a jövő való behatolásom egyé olvadtt, meggyőződésemmé vált, hogy szemtől szembe fogok találkozni az élet végső eredetével és céljával, ami egy és ugyanaz. Éreztem az elsőpró, áldott bizonyosságot, hogy egyetlen entitás van, egyetlen tudat, minden csak e tudat karneváljának a része, és ennek a kreatív tudatnak nincsen vége, csak végtelen átalakulásai vannak.(pp. 611-620)

Az „ontológia elkötelezettség” illúziója a pszichedelikus víziókban

Kognitív szempontból feltűnő a pszichedelikumok által elindított mentális folyamatok autonóm, a tudat kontrolljától megszabadult, ám mégis *rendezett mintázatokat*, bonyolult történeteket, olykor elfelejtett emlékeket és információkat produkáló működése. Mivel a látomások elevenek, részletesek és jól felidézhetőek, sokakban azt az illúziót hozzák létre, hogy valamilyen *ontológiai tartományról* tudósítanak, amely az egyéni elme működésétől független létezési móddal bír. A transzperszonális pszichológia nevét onnan nyerte, hogy művelőinek többsége feltételezi: „a személyes tudattalan szférája nem a latens tudattartalmak önmagába záruló tárháza, hanem csupán egy rövid ösvény, mely a kollektív tudattalanba, illetve a ’tudatfeletti-numinózus’ tartományokba torkollik.” (Horváth-Szabó, 2012. P. 135). Jellegzetes képviselője ennek a szemléletnek Grof. Grof kozmoontológiája, állapítja meg Horváth és Szabó (2012), „az LSD hatása alatt felbukkanó archetipikus tudattalan tartalmaknak önálló ontológiai státuszt tulajdonít.” A husserli fenomenológia alapállása ezzel szemben, amelyet a szerzők is felvesznek, az, hogy felfüggeszti alany és tárgy karteziánus cenzúráját. Horváth és Szabó (2012) így fogalmaznak: „A vízióban egy új világ tárul fel, pontosabban a látható világ mögött egy láthatatlan tapasztalati tartomány nyílik meg, mely olyan elevenséggel hat, hogy ontológiai elkötelezettséget von maga után.” A pszichedelikus látomások világa mindenesetre lenyűgöző. Saját képzelete olyan korokba és kultúrákba röpíti vissza (vagy éppen előre) az utazót, amelyben még soha nem járt, és - látszólag - olyan információkat tesz hozzáférhetővé számára, amelyek egyszerűen nem lehettek az illető birtokában, például előző életeit apró részletességgel ábrázolják. John Horgan így emlékezik vissza 1999-ben egy két évtizeddel korábbi pszichedelikus utazására:

Egyszer csak olyan helyzetben találtam magam, hogy emberekké és dolgokká változtam át, amelyek teljességgel idegenek voltak személyes életem számára: kettős DNS-spirál voltam, egy majomember, aki a szavannán guggol, egy szuperintelligens, kozmikus méretű komputer. Ezek a víziók olyan mitikus, archetipikus minőséggel rendelkeztek, ami teljes mértékben hiányzott álmaimból. Nem hogy nem láttam abszurdnak és jelentés nélkülinek őket, mint álmaim nagy részét, hanem szinte már túlságosan is jelentéstartóknak látszottak. Később eltűnődtem, honnan jönnek ezek a képek és érzések? [...] a víziók túlságosan élénknek, finoman részletezettek és művészeknek tűntek ahhoz, túlságosan metaforikus és metafizikus jelentőséggel telve, hogy az én kis személyes agyam termékei lehessenek. (pp. 2910-2919)

Horváth és Szabó (2012) szerint a pszichedelikumok a tudattalan jungi „archetípusaiba engednek betekintést⁴, sőt fenomenológiai nyelven talán úgy is fogalmazhatunk, hogy ezek a szerek mozgásba lendítik és a szemlélet terébe vetítik a tudatküszöb alatt munkálkodó archetipikus szimbólumokat és latens affekciókat” (pp. 135-136). Valami, ami korábban nem volt tudatos, most tudattossá válik, és „kibillenti egyensúlyából a habitualizált megismerési formákból táplálkozó tudatot, a világ és az én hirtelen új észleleti/affektív mintázatokkal telítődhet.” (p. 135.) Ha fenomenológiai hangoltsággal közelítünk a pszichedelikus élményhez, és elvonatkoztatunk „a személyes és kollektív tudattalan magyarázati pozíciójától. /.../ az eleven jelen mezején – a tudatáram hérakleitoszi folyamatában – felbukkanó élmények kavalkádját figyeljük, miközben [Husserl kifejezésével – Sz. Cs.] ’nyugton maradunk’, de nem akadályozzuk ’éber érdeklődésünket’” (p. 135.). A pszichedelikus élmény víziói annyira elevenek, hogy „ontológiai elkötelezettséget kényszerítenek rá a szemléelőre.” (p. 44.). Ebből a szempontból a víziók az észleléshez és nem a fantáziához állnak közelebb: „Amint meglátok egy dolgot, annak létezése faktumként áll előttem, a kételyre csak valamiféle pszichológiai zavar (hallucináció) vagy radikális filozófiai szkepszis adhat okot.” (p. 44.) Ez a sajátos illúzió, az „ontológiai elkötelezettség” illúziója azt sugallja, mintha a víziók valamilyen felsőbbrendű ontológiai tartományból, mondjuk a szellemek világából származnának.

⁴ Horváth és Szabó a fenomenológia módszerét alkalmazza Jung pszichológiájára (Horváth Lajos, 2012. *Affektív és figurális sematizmus Jung pszichológiájában*. Imágó Budapest, 2, 23, 3:83-96), a halálközeli élményekre (Horváth Lajos – Kőműves Sándor – Szabó Attila: *Halálközeli élmények fenomenológiája*. kézirat), Horváth pedig másról az imagináció, az intuíció és a zseni művészetfilozófiai elemzésére vállalkozik (kézirat), a fantazmikus önaffekció (Fantazmikus önaffekció és a jelen pillanat fenomenológiája, *Nagyerdei Almanach*, 2013/1, 4. évf. 6), valamint az aktív imagináció (Fantazmikus önaffekció és aktív imagináció, *Nagyerdei Almanach*, 2012/2, 3. évf. 5)

„Honnan jönnek ezek a képek és érzések?” –
 Ivan Karamazov beszélgetése az ördöggel

Ha nem engedünk az „ontológiai kényszerítés” csábításának, más magyarázatot kell keresnünk a látomások „hiperrealizmusára.” Érdekes az Occam-borotvát alkalmazni, vagyis a legkevesebb ismeretlennel, a lehető legegyszerűbben megmagyarázni a jelenséget. A *Karamazov testvérek* (1982) egyik szuggesztív fejezete, *Iván és az ördög*, megvilágító erejű lehet. A félig őrült Ivan Karamazov pszichotikus hallucinációban társalog az általa vizionált ördöggel. Ivan nem képes eldönteni, hogy amit lát és hall, az valóság vagy bomlott agyának a terméke csupán. Az ördög pedig, aki „aznap”, ahogyan ezt közli Ivánnal, „különleges módszert választott”, hogy meggyőzze Ivant *tőle független* létezéséről, perverz módon éppen *arról* győzködi, hogy sokszor, amit idegen forrásnak tulajdonítunk, az éppenséggel saját képzeletünk terméke:

[...] Idehallgass: álmában, különösen gyomorrontástól vagy efféléttől eredő lidércálmában néha olyan művészi álmképeket lát az ember, olyan bonyolult és kézzelfogható valóságot, olyan eseményeket vagy éppenséggel az események egész világát, amelyet olyan meglepő részletek szövvénye fűz össze – legmagasztosabb megnyilatkozásokon kezdve az utolsó inggombig –, hogy esküszöm, Lev Tolsztoj sem alkot különbet, holott néha korántsem alkotók, hanem a leghétköznapibb emberek, hivatalnokok, tárcaírók, papok látnak ilyen álmokat... (pp. 4874-4877)

Robert Masters és Jean Huston Ivan ördögéhez hasonlóan száraz józansággal foglal állást a pszichedelikus víziókban megjelenő anyag eredetéről. 1966-ban publikált könyvük, *The Varieties of Psychedelic Experience (A pszichedelikus élmény változatai)* mind a mai napig az egyik legjobb összefoglaló az enteogénekkal kiváltott élményekről. Nos, a szerzők azokról a fantasztikus, látzólag „transzperszonális” (vagyis „személyen túli”, a személytől független, külső eredetű) víziókról, amelyekről alanyaik beszámoltak, a következőt állapítják meg: az átlag amerikaiit „újságolvasás, magazinok lapozgatása és TV-nézés által hatalmas mennyiségű exotérikus és ezotérikus információ éri [...] amit azután az agya olyan régióiban raktároz el, amely csak bizonyos speciális körülmények között válik számára hozzáférhetővé.” Azokban a mitológiai, kozmikus, történelmi és teológiai víziókban pedig, amelyekről az utazók beszámolnak, „talán a *Time*, a *Life*, a *Newsweek* cikkeinek és képeinek szubliminális diadalait üdvözölhetjük.” (pp. 107-108.) Ha a hatvanas évek közepének átlag amerikaija ilyen mennyiségű exotikus anyagból építkezhetett fantáziái során, mennyivel könnyebb a helyzete most, a *New Age* immáron fél évszázados pezsgése után. Nincsen szükségünk tehát valamifajta transzperszonális kozmológiára ahhoz, hogy a pszichedelikumoktól meglódult képzelet gyümölcseit megmagyarázhassuk.

Az önszugesztio lehetséges hatása

„Figyelembe véve a pszichedelikus élmény hatalmas erejét, nagy az esélye az elvárás és a placebo hatások érvényesülésének.”, állapítja meg Walsh és Grobe (2005). Pahnke klasszikus kísérlete a Harvardon teológushallgatók részvételével zajlott, húsvét nagypénteken, kvázi-szakrális környezetben. Az ajahuaszka gyakran vált ki az Amazonas medencéjében élő indiánok kozmológiájába illő víziókat, különösen akkor, ha az ajahuaszka ceremónia résztvevői kvázi-rituális kereteket hoznak létre:

Az ayahuasca orális elfogyasztása körülbelül fél óra lappangási idő után fokozatosan beáll, intenzív tudatmódosulást idéz elő, ami körülbelül 3-5 óráig tart. Az élmény során radikálisan változhatnak a perceptuális folyamatok, a tér- és időérzékelés, a realitásról alkotott elképzelések, a kognitív folyamatok és az érzelmi mintázatok. Gyakoriak a lenyűgöző vizuális élmények, az „ayahuascavilág” jellegzetes elemei: a kulturális antropológia sámáni irodalmából ismert erőállatok, vezető szellemek, trópusi motívumok, geometriai minták. (Bokor et al, 2012)

A mexikói varázsgombák pedig nemritkán idéznek elő az inka és az azték építészettől ismert vizuális formákat. Úgy vélem, ezek az eltérő élmények elsősorban az önszugesztio következményei, vagyis a *set*, a fogyasztó, a pszichonauta szerrel kapcsolatos *várákoszai* nem pedig a szerek eltérő kémiai hatása váltja ki őket.

A PSZICHEDELIKUS ÉLMÉNY ARCAI –
FILOZÓFIATÖRTÉNETI PÁRHUZAMOK

Misztikus egységélmény, „óceánikus” érzések

A transzcendens vagy misztikus élmény, akár vallásos elragadtatás, akár meditáció, akár enteogének révén, akár más módon elért mentális állapot, gyakorta tartalmaz valamilyen *egységélményt*, a világ „belső lényegével” való szoros kapcsolat érzését, *unio mysticát*, amelyről a világ különböző vallási tradícióihoz tartozó misztikusok beszámolnak. A laboratóriumi kísérletekből tudjuk: a jelenség neurológiai alapja, hogy az agy egyik ingerületátvivő anyagának, a szerotoninnek a szintje néhány órára – az LSD esetében 8-12 órára – jelentősen megemelkedik. Kognitív szempontból úgy írhatjuk le az állapotot, hogy az elme asszociációs – vonatkoztatási képessége ideiglenesen felfokozódik, ami lehetővé teszi az alany számára, hogy a létezőket integráltan, valamilyen egységes vízióban összefoglalva ragadja meg. 1953-as meszkalin-utazása után Huxley a pszichedelikumok legékesszólóbb propagálójává vált, ettől kezdődően számos

írásában „az érzékelés kapuinak feltárulásáról” beszélt, egy olyan állapotról, amelyben „a dolgokat a maguk lényegi valóságában” pillantjuk meg.⁵ A meszkalinélmény időtartama alatt a hétköznapi tárgyak színessé, fantasztikussá, étellel telivé és végtelenül jelentőségteljessé váltak Huxley számára. Az egész világ *epifániává*, az isteni jelenlét színhelyévé változott, egyúttal tökéletessé is. Huxley híres leírása meszkalin-élményéről, valamint a *Sziget* (2009) című utópiájában és különböző esszéiben adott jellemzései és elemzései ihletetten és pontosan ragadják meg ezt a kvázi-misztikus mentális állapotot, amelyben a tárgyak ragyogása „olyan erős, olyan jellegzetes és magabiztos”, nyugodt és mégis étellel teli.

„Miért nem inkább a semmi van?” – Heidegger, Huxley és a Lét csodája

„Miért van valami, miért nem inkább a semmi van?” – kérdezi Heidegger, a múlt század filozófus óriása. Heidegger a létezés kétféle módját különböztette meg. Az *ontikus* síkon egzisztálva szétszóródunk, feloldódunk a hétköznapi tevékenységeinkben. Lehetőség van azonban arra is, hogy ebből a felszínes létezési módból átlépünk az *ontológiai* síkra, a létezőktől eljussunk a Lét megragadásáig. Nos, Huxley-t a meszkalin a létezők ontikus síkjáról a létezők *alapjához* vagy gyökeréhez, a Lét ontológiai síkjára röpíti, abba az élménymódba, amelyről Eckhart mester, a 13-14. század fordulójának nagy rajnai misztikusa mint a „*van-ságról*” (*Istigkeit*) beszélt. Huxley látta azt, „amit Ádám látott teremtése reggelén – a meztelen létezés csodáját, pillanatról pillanatra”. *Ez a mítoszok atmoszférájára emlékeztető ünnepélyes hangulat a pszichedelikus víziók talán legjellegzetesebb vonása*. Optimális külső és belső feltételek mellett egy jól sikerült „utazás” után úgy érezhetjük, mintha a Lét ereje, derűje és gazdagsága tárult volna fel előttünk; ehhez képest a hétköznapi valósága csupán sivár, szegényes, gépies összefüggéshalmaznak látszik, amivé egy adott kultúra konszenzuális valóságteremtő gépezete torzítja el és fojtja le a létezők túlcsonduló gazdagságát.

⁵ Huxley William Blake-re utal. A nagy angol látnok ezeket írja *A menny és pokol házasságában*: [...] először ki kell irtani azt a nézetet, hogy az ember teste független a lelkétől; ezt a Pokol módszerével fogom elvégezni, mert marószerekkel nyomtatok, amelyek a Pokolban egészséges és gyógyító hatásúak: leolvasztják a látszólagos felszínt, s feltárják az alatta rejlő végtelent. Ha az érzékelés ajtóit megtisztulnának, minden úgy tűnne fel az ember előtt, amilyen valójában: végtelennek. Mert az ember bebörtönözte önmagát, amíg végül mindent barlangja szűk hasadékain keresztül lát.

*„E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el” –
 kozmikus magány és az esetlegesség átérzése*

A Heidegger és Huxley által leírt ontológiai síkon találja magát Horgan is pszichedelikus utazása egy pontján, az ő élménye azonban nem a heideggeri mélység, vagy Huxley ünnepélyessége, hanem a magány, és az esetlegesség átsító szakadéka:

[...] a megdöbbenésem, hogy egyáltalán bármi is létezik, elviselhetetlenül élessé vált. Miért? Újra és újra ezt kérdeztem. Miért van teremtés? Miért van inkább valami, mint semmi? Végül egyedül találtam magam, egy test nélküli hang a sötétben, amely ezt kérdezi: miért? És ráeszméltem, hogy nincsen válasz, hogy nem kaphatok választ, mivel csupán én léteztem; nincsen semmi és senki, aki felelhetne nekem. Úgy éreztem, hatalmába kerít a magány, és a létezőm valószínűtlenségének – nem is, a lehetetlenségének! - az eksztatikus felismerése. Tudtam, semmiféle indoka nincsen annak, hogy létezem. Bármely pillanatban örökre elnyelhet a végtelen sötétség, amely beburkol. Pusztán már azzal is elpusztíthatom magam, hogy egyszerűen elképzelem. Én alkotam ezt a világot, és örökre véget is vethetek neki. Visszarettenve az ijesztő magányommal és omnipotenciámmal való találkozástól, úgy éreztem, feloldódom, darabokra esek szét, visszarepülök a másságba, a dualitásba, a multiplicitásba. (pp 615-620)

Pascal érezhetett ehhez hasonló mélységű kozmikus magányt, a teremtő Isten létének bizonyosságától való megfosztottságból bekövetkező magányt, amikor a modernitás hajnalán, elsőként talán a Szókratész utáni európai filozófiában, rádöbbsent létezésének esetlegességére:

Ha elgondolkozom rajta, milyen rövid ideig tart az előtte volt és utána következő örökéletbe vesző életem, milyen kicsi az a tér, amelyet betöltök, sőt, az is, amit látok, az általam nem ismert és rólam nem tudó terek végtelenségébe elmerülve, megrémülök, és döbbsenten kérdezem, miért vagyok éppen itt és nem másutt, mert ennek nincs semmi magyarázata, miért inkább itt, mint ott, miért éppen most és nem máskor. Ki helyezett engem ide? Kinek a parancsára és kinek a határozatából rendeltetett számomra éppen ez a hely és ez az idő? Memoria hospitis unius diei praetereuntis. (Az egynapos vendég emléke elmúlik.) (p. 205.)

Majd hozzáteszi: „E végtelen térségek örök hallgatása rettegéssel tölt el.” (p. 205.)

„[M]inden dolgok alapját képező metafizikai elvek”
és ember nélküli, sivár Föld

Végül még két vízió Horgantól, mindkettő egy friss ajahuaszka-élményéből származik, vagyis közvetlenül az élmény után rögzítette őket. Az első *elvontságával* ragadja meg a figyelmünket:

[...] A színek egyre vakítóbbakká váltak, a formák egyre komplexebbekké, míg végül már nem voltak többé sem formák, sem színek. Átadták helyüket valamilyen mélyebbnek és alapvetőbbnek annál, mint forma, szín, szintaxis, gondolat: minden dolgok alapját képező metafizikai elvek léptek a helyükbe, a valóság egy gépi kódja. Az jutott eszembe - vagy inkább annak a hideg, érzelemnélküli, tiszta intellektusnak az eszébe, amivé váltam - , hogy a részecske-fizikusoknak végül is igazuk van: Isten egy géométer, egy végtelenül intelligens, végtelenül kreatív, egy minden, csak nem emberi géométer. (pp. 3617- 3649.)

Körülbelül egy órával később újabb vízió következik, nyomasztó, sivár hangulatot árasztva magából:

Valami átkapcsolódott, a szcéna ijesztővé vált. A hold volt a nap egy fehér törpévé zsugorodva, életet adó melegét és energiáját már régen szétsugározta, alig világította meg a föld hideg korongját. A jövő ott volt előttem, sok-sok évvel azután, hogy az emberiség és minden élet eltűnt a bolygóról. A tudat lángja kihuny az örökké táguló világminőségben, amely visszaváltozott azzá a néma, vak, fájdalom- és jelentésnélküli anyaggá, amellyé válnia kellett. (pp. 3617- 3649.)

VISSZA A FÖLDRE

Az eredeti élmény és a másodlagos megmunkálás

Nehéz lenne szétválasztani ezekben a leírásokban, hogy mennyiben jelenítik meg a víziók közvetlen élményét, és mennyiben annak a másodlagos megmunkálásnak az eredményei, amelyről Freud az *Álomfejtésben* beszél az álommunkát követő másodlagos megmunkálás kapcsán. Amikor elmondjuk egy álmmunkát, kénytelenek vagyunk a közvetlen élmény különböző mozzanatainak narratív formát kölcsönözni, és ami ezzel jár, szekvencialitást és linearitást adni nekik. Amikor reggel megszólal az ébresztőóra, a hang csodálatos módon *befejezi* az álom cselekményét, mintha csak az álmodó *előre tudta volna*, mit kell álmodnia ahhoz, hogy a cselekmény végén ott állhasson a vekker hangja. Ez nyilvánvalóan képtelenség, senki nem lát a jövőbe, még álmában sem. Inkább az történhet, hogy a hangot a másodlagos megmunkálás illeszti bele az álomba *utó-*

lagosan, vagy inkább így kellene fogalmaznunk: az álom mozzanatait rendezi a hang köré, úgy, hogy a hang logikus következménye lehessen az álombeli történéseknek. Az *elmesélt* álom, és ugyanígy, az *elmesélt* pszichedelikus látomás egyrészt az akut sűrű és forró élmény, másrészt az élményt megmunkáló későbbi „higgadtabb” rendező folyamatok eredője. Az emlékek „felidézése” valójában a múltbeli emléknymoknak és az azokat felöltöztető, egybeszövő és dúsító képzeleti működéseknek az eredménye, így a múlt folyamatosan változik az emlékeinkben, legyen az egy álom, vagy egy pszichedelikus élmény emléke. Bizonyos értelemben csak a jelen létezik. „Mindaddig, amíg valami van, nem az, ami majd akkor lesz, amikor már nem lesz. [...] Noha a múlt nem létezett, mikor még jelen volt, most úgy tör fel bennünk, mintha úgy történt volna meg, ahogy most előtör belőlünk” – ábrázolja múlt és jelen kapcsolatát a német regényíró, Martin Walser (2006).

A német tudatfilozófia és a későbbi *elementarista* elméletek *down-top* attitűdjét cáfolva az észlelés, a képzelet és az emlékezet kontinuumáról beszélhetünk, a james-i és prousti tudatfolyam totalitásáról. Az emlékezet nem passzív felidezés, hanem konstruktív megjelenítés, amelyben az emléknymok csak nyersanyagául szolgálnak a teremtő képzeletnek. Hasonlóan: az észlelés nem passzív tükrözés, hanem konstruktív alkotás, amely az evolúció által lecsiszolt eleganciával hozza létre minden pillanatban a tapasztalást. A pszichedelikus víziók jelentőségét az biztosítja a kognitív és a fenomenológiai kutatások számára, hogy az éber-normál hétköznapi tudat jól bejárátódott sémái kikapcsolódnak. Ezáltal működésbe lépnek és láthatóvá válnak a tudatfolyam eleven működési módjai.

Nem addiktív, de pocsek íze van

Amennyiben hiányoznak a megfelelő külső, környezeti feltételek, vagy szimplán a személy aktuális állapota nem megfelelő, egészséges alanyok esetében is előfordulhatnak szorongásokkal, paranoid vonatkozásokkal teli vagy lehangoló élmények (ezt az idézett élménybeszámolók is jól mutatták) – ahogyan a spontán módon bekövetkező misztikus élmények esetében is. Védett, biztonságos környezetben a pszichedelikus élmény többnyire kellemes. Noha a pszichedelikumok nem hatnak az agy jutalmazó rendszerére („örömközpontjára”) (Demetrovics, 2000) – aminek fontos gyakorlati következménye, hogy, szemben az általánosan elterjedt vélekedéssel, *nem alakulhat ki az esetükben fizikai addikció*⁶ –, a

⁶ A pszichológiai addikció ugyanakkor nagyon is releváns kérdése a kortárs kutatásoknak. Blainey pl. bevezeti a „spirituális addikció/nárcizmus”, valamint a „ceremónia sóvárgás” fogalmait. Ez lényegében annyit jelent, hogy a pszichedelikus szereket használó egyén függővé válik a „spirituális tanítótól”. A „tanító” ebben az esetben lehet pszeudo-sámán, vagy normális terápiás setting esetén maga a „plant teacher”. (Vö. Blainey 2010)

kvázi-misztikus élményen átesett emberek mégis élvezetesnek, örömtelinek, de legalábbis fontosnak, jelentőségtelinek tartják a mesterségesen előidézett „hallucinatorikus” állapotot. Az evolúció azonban sajnálatos módon nem készít fel bennünket ilyen típusú élményekre. Testi, fiziológiai szempontból az LSD és a varázsgombák semlegesek, a többi pszichedelikum pedig inkább negatív élményeket vált ki. Kisebb-nagyobb izomgörcsök léphetnek fel, fejfájás, hányinger, az ajahuaszka esetében pedig többnyire erős hányás, esetleg hasmenés. Ha mindez nem volna elég, a varázsgombák, az ajahuaszka vagy a peyote íze borzalmas.

KONKLÚZIÓK

Helytől és kortól függetlenül megállapítható, írja Susan Blackmore, az ismert angol tudatkutató, az emberek jelentős energiákat fordítottak arra, „hogyan olyan eszközöket találjanak, amelyekkel megváltoztathatják tudatállapotukat.” (Blackmore, 2005). Számos pszichoaktív szer fogyasztása veszélyes, akár halálos is lehet (Frecska – Luna, 2006, Frecska, 2007), ezért „a legtöbb kultúra rítusok, szabályok, hagyományok bonyolult rendszerével szabályozza, hogy ki és milyen körülmények, illetve milyen felkészülés után fogyaszthat ilyen szereket.” (Frecska – Luna, 2006, Frecska, 2007). A nyugati kultúra az elmúlt fél évszázadban jogi tiltásokkal próbálkozott, viszonylag kevés sikerrel. A legerősebb és legveszélyesebb pszichoaktív drogok manapság könnyű szerrel beszerezhetőek illegálisan az utcán, vagy akár az interneten keresztül. A helyzet nyugtalanító, és romló tendenciát mutat. Az illegalitás miatt a pszichedelikumok többségét lelkiismeretlen bűnözők forgalmazzák, a fogyasztók pedig, akik szinte teljesen egészében a fiatalok közül kerülnek ki, nem rendelkeznek megfelelő ismeretekkel és védelemmel a drogokkal kapcsolatban. Egyre újabb és újabb, s egyre pusztítóbb *designer*-drogok lépnek a piacra, az addiktológusok pedig már régóta visszasírják a nyolcvanas-kilencvenes éveket, amikor még csupán a jól ismert hatású „klasszikus” drogokkal kellett birkóznuk.

Számos oka van annak, hogy a tiltás miért nem hatékony, az egyik legfontosabb tényező azonban minden bizonnyal az, hogy nem tesz különbséget a rekreációs, a terápiás és a kutatási célok között. A terápiás, kontrollált körülmények között történő felhasználás tabusítása érthetetlen, hiszen bizonyos korlátok között még a valóban veszélyes, hatalmas addiktív potenciállal rendelkező morfint is alkalmazni lehet. Még értelmetlenebb és védhetetlenebb a kutatások megnevezése. Ha az emberi tudat működését tanulmányozni akarjuk, mutat rá Blackmore, aligha találhatnánk a pszichedelikumoknál erre alkalmasabb eszközöket a pszichoaktív szerek között. A pszichedelikus kutatók a hatvanas években laboratóriumaikban és klinikai környezetben:

„több tízezer pszichedelikus ülést figyeltek meg és rögzítettek, töprengtek rajtuk és elemezték őket. Eközben az emberi élmények és tapasztalatok páratlan változatosságának és intenzitásának voltak tanúi. Ami azt illeti, valószínűleg nem volt még olyan csoport az emberi történelemben, aki az élmények ilyen panoptikumához tudott volna hozzáférni: fájdalmas és eksztatikus, felemelő és lesújtó, magasztos és sátáni, szerető és gyűlölettel teli, misztikus és hétköznapi élmények végtelen változatosságához. Az emberi tapasztalatok teljes spektruma, beleértve a legritkább és legmélyebb élményeket is, olyan intenzitásaltört fel kísérleti személyekben, ami egyébként csupán a legszélsőségesebb egzisztenciális helyzetekben fordul elő.” (p. 2.)

– állapítja meg Walsh és Grob már idézett könyvükben.

Míg a pszichedelikumok tömeges rekreációs fogyasztásának korlátozása mellett racionális érvek szólnak, a kutatás, a terápia, az önismereti és a hospice-felhasználás útjából indokolt elgördíteni az akadályokat, és visszatérni a hatvanas évek első felének a gyakorlatához, amikor erre szakosodott terapeuták alkalmazták a „savat” és a pszilocibint explorációra és gyógyításra. A kutatóknak megfelelő engedélyezési eljárás árán után ugyancsak hozzá kellene férniük ezekhez a fontos pszichotróp anyagokhoz. A kilencvenes évektől a terápiás kutatások újra beindulhattak, az elmúlt fél évtizedben pedig jelentősen felgyorsultak.⁷ Ami azonban a terápiát és az önismereti csoportokat illeti, a jelenlegi törvényi szabályozás ezeket illegálisba kényszeríti.

Való igaz, hogy a pszichedelikumok az emberiség által ismert legerősebb pszichoaktív szerek. Learynek (2000, 2003) igaza volt: „Elkerülhetetlen, hogy ezeknek az élményeknek a felügyelete céljából kialakuljon a pszichedelikus vezetők új szakmája”. (p.221.) A pszichedelikus terapeuták feladata a potenciális pszichonauták felelősségteljes szűrése is. A pszichedelikus élmény nemegyszer rendkívül erős szorongást, vagy az én elvesztésétől való félelmet válthat ki, amit csak erős énnel bíró egyének képesek a mentális egyensúly felborulása nélkül elviselni. Jelenlegi ismereteink szerint a pszichedelikus élmény szempontjából kizáró tényezők a következők:

- pszichotikus epizódok az egyén élettörténetében, vagy családtörténetében, az unokatestvérekig bezárólag;
- SSRI gyógyszerek, azaz antidepresszánsok fogyasztása, pl. a Prozacé vagy a Zolofte;
- Komolyabb kardiovaszkuláris problémák bizonyos pszichedelikumok, elsősorban az MDMA, vagy akár az ajahuaszka esetében;
- instabil pszichés állapot;
- terhesség;
- kiskorúság.

⁷ Lásd pl. Johnson, Richards, Griffiths 2008; Sessa és Nutt 2007; Winkelman és Roberts (eds.) 2007; Frecska 2008

Valószínűnek, és – a fenti korlátozásokkal – egyben kívánatosnak tartjuk, hogy a pszichedelikumok más kultúrákhoz hasonlóan előbb vagy utóbb a mi világunkban is megtalálják majd helyüket. Használatukat szakmai keretek között, pszichológusok, pszichiáterek és más segítő foglalkozásúak kontrollja mellett kellene újra legalizálni a terápia, a szakemberek által vezetett önismereti csoportok, valamint a hospice-gondozás számára. A globálissá vált transzatlanti kultúrának, úgy tűnik, fel kell készülnie a pszichedelikumokkal, és sajnálatos módon más, a pszichedelikumoktól eltérően *valóban ártalmas* drogokkal való együttélésre. Az LSD, a pszilocibin, a DMT és a más „hallucinogének” a sixties várakozásaival ellentétben nem csodaszerek ugyan, azonban a biztonságos, ideális esetben csoportos környezetben végzett „utazás” és az élményanyag alapos feldolgozása, vagyis a normál tudatállapot mentális szerkezeteihez való hozzáfűzése erre specializálódott szakemberek segítségével szerencsés körülmények között valóban „tudattágító” (éngazdagító, illetve terápiais hatású) lehet.

IRODALOMJEGYZÉK

- Blackmore, S. (2005). *Consciousness*. Oxford University Press.
- Blainey, M.G. (2010). Forbidden Therapies- Santo Daime, Ayahuasca, and the Prohibition of Entheogens in Western Society. *Anthropology of Consciousness*. Volume 21, Issue 2, 113–138, Fall.
- Blake, W. (é.n). *A menny és pokol házassága*. In: A tapasztalás dalai. (válogatott versek) *mek.oszk.hu/00300/00331/00331.htm*
- Bokor Petra, Frecska Ede, Csányi Barbara & Brys Zoltán (2012). Az ayahuasca terápiás lehetőségei és veszélyei. *Lege Artis Medicinæ*, 2012/8-9.
- Demetrovics Zsolt: Az LSD ma (2000). In: Albert Hofmann: *LSD. Bajkeverő csodagyermekem*. (Egy „varázsszer” felfedezése.). Budapest, Edge.
- Dosztojevskij, F.M. (1982). *A Karamazov testvérek*. (ford. Makai Imre) Budapest, Európa.
- Frecska Ede – L. E. Luna (2006). The adverse effects of hallucinogens from intramural perspective. *Neuropsychopharmacologia Hungarica: a Magyar Pszichofarmakológiai Egyesület lapja/official journal of the Hungarian Association of Psychopharmacology*, 8.4: 189-200.
- Frecska Ede (2007). Therapeutic Guidelines: Dangers and Contra-Indications in Therapeutic Applications of Hallucinogens. In: Michael J. Winkelman and Thomas B. Roberts (Eds.): *Psychodelic Medicine: New Evidence for Hallucinogenic Substances as Treatments*, London, Praeger.
- Frecska Ede (2008). Ayahuasca versus violence--a case report. *Neuropsychopharmacologia Hungarica: a Magyar Pszichofarmakológiai Egyesület lapja/ official journal of the Hungarian Association of Psychopharmacology* 10.2:103-106.
- Frecska Ede, Móré Csaba, Vargha András, Luna, L. E.(2012). Enhancement of creative expression and entoptic phenomena as after-effects of repeated ayahuasca ceremonies. *Journal of psychoactive drugs* 44.3: 191-199.
- Green, A. (1995). *Seek my Face, Speak my Name*. Jason Aronson, Northvale, New Jersey

- Horváth Lajos: Affektív és figurális sematizmus Jung pszichológiájában (2012). *Imágó Budapest*, 2012, 2, 23, 3:83-96.
- Griffiths, R.R., Richards, W.A., Johnson, M.W., McCann, U.D., Jesse, R. (2008). Mystical-type experiences occasioned by psilocybin mediate the attribution of personal meaning and spiritual significance 14 months later. *Journal of Psychopharmacology* 22 (6):621–32.
- Grinspoon, L., Bakalar, J. (szerk.) (1983). *Psychedelic Reflections*. Human Sciences Press, New York.
- Grof, S. (2008). *A jövő pszichológiája. A pszichológia jövője*, Budapest, Pilis-Print Kiadó
- Horgan, J. (2004). *Rational Mysticism: Spirituality Meets Science in the Search for Enlightenment*. Mariner Books, (Kindle Edition).
- Horváth Lajos, Szabó Attila (2012). Az integratív tudatállapotok fenomenológiája. *Magyar Filozófiai Szemle*, 56: 125-150.
- Horváth Lajos (2012). Fantazmatikus önaffekció és aktív imagináció, *Nagyerdei Almanach*, 2, 3. évf. 5.
- Horváth Lajos, Kőműves Sándor, Szabó Attila (2013). Halálközeli élmények fenomenológiája. In: Kőműves Sándor – Rózsa Erzsébet (szerk.), *A személy bioetikai kontextusa*. Debrecen, Debreceni Egyetemi Kiadó, Dupress.
- Horváth Lajos (2013). Fantazmatikus önaffekció és a jelen pillanat fenomenológiája: Transzdiszciplináris dalógusok a fenomenológia és a pszichoanalízis határán. *Nagyerdei Almanach*, 1, 4. évf. 6
- Huxley, A. (2009). *Moksha: a tudat határai*. Budapest, Nyitott Könyvműhely.
- James, W. (2009). *The Varieties of Religious Experience. A Study In Human Nature*. Create Space Independent Publishing Platform.
- Leary, T. (2003). *Az eksztázis politikája*. Budapest, Edge2000 – NDI.
- Leary, T. (1996). *Programmed Communication During Experiences With DMT*. *Psychedelic Review* No. 8.
- Masters, R., Houston, J. (2000). *The varieties of psychedelic experience: The classic guide to the effects of LSD on the human psyche*. Inner Traditions/Bear & Co.
- Móro Levente (2012). Enteogén egyházak: szakramentális vallások vagy drogos szekták? in Kendeffy Gábor- Kopeczky Rita (szerk): *Vallásfogalmak sokfélesége*, Budapest, L'Harmattan.
- Pascal, B. (2000). *Gondolatok*. Szeged, Lazi.
- Sessa, B., Nuttt, D. (2007). MDMA, politics and medical research: have we thrown the baby out with the bathwater? *Journal of Psychopharmacology*, 2007 Nov; 21(8):787-91.
- Strassman, R. (1996). Human psychopharmacology of N,N-dimethyltryptamine *Behavioral Brain Res* Vol 73 (No. 1-2),121-124.
- Walsler, M. (2006). *Szökökút*. (Fordította Györffy Miklós), Budapest, Európa.
- Walsh, R.E., Grob, C.S. (2005). *Higher wisdom: Eminent elders explore the continuing impact of psychedelics*. State University of New York Press.
- Winkelman, M.J., Roberts, T.B. (Eds). (2007). *Psychedelic Medicine: New Evidence for Hallucinogenic Substances as Treatments*, London, Praeger.